

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE EĞİTİM

GİRİŞ

Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklu Devletleri diğer Türk devletleri gibi sadece siyasi yönleriyle değil, eğitim ve kültürel yönleriyle de oldukça öne çıkmışlardır. Bu çağlarda devlet sınırlarının ulaştığı bölgelerde halk müreffeh bir hayat sürmüştür. Özellikle Anadolu mimari ve kültürel alanda en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Günümüz Türkiye'siyle hemen hemen aynı sınırlara sahip olan Anadolu Selçukluları, gerçekten de kendi çağını aşan siyasi ve kültürel başarılarla imza atmıştır. Onların güçlü olduğu dönemde, Anadolu adeta dünyanın gözbebeği olmuş, bir bilim ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Türkler'in dünya siyasetinde oynamış oldukları aktif rolün nedenlerinden biri de Anadolu'nun coğrafi, jeopolitik ve stratejik bakımdan dünya üzerinde önemli bir mevkiye sahip olmasıdır. Bu durumda Türklerin kültürlerini bütün dünyaya yaymalarına ve bir Türk-İslam kültür sentezinin oluşmasına neden olmuştur.

Siyasî ve kültürel açıdan tarih boyunca önemli bir yere sahip olan Nîşâbûr, Ortaçağ Türk tarihinin önemli iki büyük gücünü oluşturan Selçuklular ve Gazneliler arasında çok çetin geçen hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş ve kilit bir rol üstlenmiştir. Selçukluların kesin zaferleri ile sonuçlanan Serahs ve Dandanakan Savaşı'ndan sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerinin atıldığı şehir ve ilk başşehir unvanına sahip olmuştur. Tuğrul Bey tarafından devletin teşkilatlandırıldığı ve devlet kurumlarının oluşturulduğu Nîşâbûr'da, 437/1045-46 yılında ilk Selçuklu medresesinin inşa edildiği ve yine aynı yıllarda Tuğrul Bey adına paraların basıldığı görülmektedir. Nîşâbûr, Alp Arslan döneminde önemini korumuş ve ilk Nizâmiye medresesinin temelleri Alp Arslan'ın emri ile Nîşâbûr'da atılmıştır. Alp Arslan'ın vefatından sonra devlet adamlarının tavsiyesi üzerine Melikşah'ın Nîşâbûr'da tahta çıkması, şehrin öneminin göstergesidir. Berkıyruk döneminde de önemini koruyan Nîşâbûr, Sultan Sencer'in gerek Horasan melikliği gerekse sultanlığı döneminde kullandığı merkezlerden biri olmasının yanı sıra Sencer'in Katavan Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecine acı bir şekilde şahitlik etmiştir. Selçuklular döneminde eğitim devlet himayesine alınmış ve güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Nîşâbûr'da kurulan ilk Nizâmiye medresesine bakıldığında, Selçukluların eğitimde yeni bir misyon ve vizyon oluşturduğu, eğitimin amaç ve kazanımlarının belirlendiği görülmektedir. Bu bağlamda eğitim kurumlarının yapı ve işleyişi teşkilatlandırılmış, eğitim ve öğretim programları revize edilerek yeni bir

eğitim görüşü ortaya çıkarılmıştır. Bu kapsamda da eğitim kurumlarının mimarî yapılarında düzenlemeye gidilmiş, eğitim ve öğretimin araç ve elemanları çeşitlendirilmiş, âlimlerin ve öğrencilerin ilmî faaliyetleri geliştirebilmeleri için geniş maddî imkânlar seferber edilmiştir. Bu yeni eğitim görüş ve felsefesinin ilk olarak Nîşâbûr'da uygulanması, Nîşâbûr'un Türk-İslâm eğitim tarihi içerisindeki yerini ve önemini arttıran hususiyetlerdendir. Çok eski ve güçlü bir eğitim geleneğine sahip olan Nîşâbûr'da, Nizâmiye medresesinden önce var olan medreseler, yeni kurulan Nizâmiye medresesine hem model olmuş hem de ilmî yönden kaynak teşkil etmiştir. Nîşâbûr'daki medreselerde eğitim görmüş ve ilim dünyasında ismini duyurmuş pek çok âlimin varlığı da bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca medreseler haricinde eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü pek çok hankâh, mescid ve kütüphanenin varlığı Nîşâbûr'un bir ilim, kültür ve eğitim şehri olduğunu göstermektedir.

Selçuklular döneminde eğitim devlet himayesine alınmış ve güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Nîşâbûr'da kurulan ilk Nizâmiye medresesine bakıldığında, Selçukluların eğitimde yeni bir misyon ve vizyon oluşturduğu, eğitimin amaç ve kazanımlarının belirlendiği görülmektedir. Bu bağlamda eğitim kurumlarının yapı ve işleyişi teşkilatlandırılmış, eğitim ve öğretim programları revize edilerek yeni bir eğitim görüşü ortaya çıkarılmıştır. Bu kapsamda da eğitim kurumlarının mimarî yapılarında düzenlemeye gidilmiş, eğitim ve öğretimin araç ve elemanları çeşitlendirilmiş, âlimlerin ve öğrencilerin ilmî faaliyetleri geliştirebilmeleri için geniş maddî imkânlar seferber edilmiştir.

Büyük Selçuklular (1040-1157) döneminde başta Nîşâbûr olmak üzere bütün Horasan bölgesinde, ilmî ve kültürel hayat çok zengin bir yapıya sahiptir. İlim, kültür ve eğitim alanında kâdim bir geleneğe sahip olan Nîşâbûr, ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kurdurduğu medreseye ve sonrasında Alp Arslan'ın emri ve Nizâmülmülk'ün himâyesinde kurulan ilk Nizâmiye medresesi olmak üzere pek çok bilim kurumuna ev sahipliği yapması açısından ilim dünyasında önemli bir yer edinmiştir. Büyük Selçuklu sultanları ve devlet adamları tarafından kurulan eğitim kurumlarının yanı sıra Selçuklulardan önce kurulmuş olup Selçuklu döneminde de faaliyetlerini sürdüren pek çok medrese, mescid, hankâh ve kütüphanenin de varlığı bilinmektedir. Bunların yanında hiçbir kuruma bağlı kalmadan kendi evinde eğitim ve öğretim yapan veya eser yazarak ilmî faaliyetlerde bulunan birçok bilim adamlarının olduğu da söylenebilir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışmada, sosyal bilim çalışmalarında en çok tercih edilen çalışma yöntemlerinden biri olan nitel araştırma grubundaki durum çalışması (case studies) kullanılmıştır. Durum çalışmaları bir veya birden çok tarihsel olayın, mekânın, sosyal grubun veya birbirine bağlı sistemlerin derinlemesine incelendiği araştırma alanı olarak tanımlanmaktadır. Özellikle durum çalışmaları, bir şahısın ya da olayın zamana ve ortama bağlı kalınarak özelleştirildiği araştırma türü olduğu bilinmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Selçuklu döneminde eğitim faaliyetlerini ortaya çıkarmayı amaçlayan bu çalışmanın araştırma safhasında, birçok kaynak eser ve yine bu kaynak eserlerden faydalanarak yazılmış olan telif ve araştırma eserlerden istifade edilmişti Çalışmada, Büyük Selçuklu döneminde eğitim ve öğretim ortamı incelenmiş, devrin eğitim sisteminin elemanları ve işleyişi, eğitimin amaç ve kazanımları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Büyük Selçuklu döneminde eğitim öğretim faaliyetleri örgün ve yaygın eğitim kurumlarında gerçekleşmektedir. Örgün eğitim kurumları mektepler ve medreseler, yaygın eğitim kurumları kütüphaneler, darül hadis, hankah, mescid, ahilik teşkilatı ve atabeylik kurumlarıdır.

Örgün Eğitim Kurumları

Mektep (Küttap)

Ortaçağ İslam dünyasında eğitim-öğretime başlangıç kabul edebileceğimiz kurum, günümüzdeki ilkokulun karşılığı olan küttâblardır. Bu yapılar ilgili yerleşim alanının açık ve nispeten yüksek bir yerinde inşa edilmişlerdir. Mütevazı bir binadan oluşan bağımsız küttâblar genellikle mescit ve camilere çok yakın veya bunlara bitişik yapılmıştır. Bağımsız bir binası olmayan küttâblar ise bazen öğretmenin kendi evinin bir odası, bazen bir çadır, bazen de bir dükkân olmuştur. Bu yapıların bir kısmı küçük ve dar, bir kısmı ise çok sayıda öğrenci ve öğretmeni içine alacak kadar geniş ve büyük inşa edilmiştir. Büyük oranda fizikî durumları, ilgili yerleşim alanının nüfus durumuna, öğrenci ve öğretmen sayısına ve maddî imkânlarla göre değişiklik göstermektedir (Yıldırım, 2009).

Bu okulların tam olarak hangi dönem faaliyet göstermeye başladıkları bilinmemekle birlikte Emevîler zamanında sayıları artmaya başlamış ve İslam

beldelerine yayılmışlardır.⁵⁶⁴ İslam'ın ilk dönemlerinde okuma-yazma öğreten ve Kur'an, din eğitiminin verildiği yerler olmak üzere iki tür küttâbtan bahsetmek mümkündür. Başlangıçta yazı okulları olarak ortaya çıkan bu yapılar, okuma ve yazma öğretimini Müslümanlar ele alıncaya kadar Kur'an ve dinin öğretildiği başka bir tür küttâbla bir müddet yan yana eğitim vermişlerdir. Bu kurumlardaki dersler öğretmen'in sözlerini sürekli tekrar etmesiyle gerçekleşip, ezber usulüne dayanmaktadır. Müfredat ise Kur'an üzerine oluşturulmuş, önce ilk sure olarak Fâtiha, sonrasında 114. sure Nâs'ın ezberletilmesinin ardından Bakara'ya gelinceye kadar aynı süreç devam etmiştir. Bu eğitimlerde Kur'an'ı Kerim'in okunuşu yedi kıraattan biri üzerine öğretilmiş, öğrencilerin Kur'an'ı okumasının ardından metnin dil bilgisi yönünden analiz ve tefsir edilmesine özen gösterilmiştir (Dalkılıç, 2013).

Genelde erkek çocukların eğitim gördüğü kurumlar olarak bilirse de zaman zaman kız öğrencilerin de bu sürece dâhil olduğu kaynaklar tarafından belirtilmektedir. Devam zorunluluğu olmayan küttâblarda çocuklar eğitime beş-yedi yaşlarında başlamakta ve süreç dört-altı yıl devam etmektedir. Cuma günü hariç haftanın altı günü derse katılan öğrenciler güneşin doğuşundan batışına kadar eğitim almaktadır. Küttâblara Müslüman çocukları devam etmekle birlikte nadiren de olsa gayrimüslim çocukların da eğitime katıldığı görülmektedir. Bu eğitim merkezleri idareden bağımsız olarak kuruldukları için okulların fizikî şartları, müfredat programları ve ücretleri burada ders gören öğrenci velileri ve ders veren müderrisler tarafından belirlenmiştir (Gözütok, 2006).

Medreselerin Yapı ve İşleyişi

Medrese kelimesi sözlük anlamı olarak “okumak, anlamak, bilgiyi öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen “ders”, “derase/d-r-s” kökünden türemiştir. Terim anlamı olarak medrese, öğrencilerin ders okuduğu ve ilim öğrendiği yer anlamına gelmektedir (Kazıcı, 1983: 43; Bozkurt, 1992: XXVIII, 323-324). Batılı araştırmacılar medrese terimini “hukuk okulu” olarak adlandırmışlardır. Hukuk için kullanılan terim “fıkıh”tır. İlk dönemlerde medreselerde ağırlıklı olarak fıkıh okutulduğu, fıkha “ders” terimiyle de atıf yapıldığı için, çoğu zaman medrese kelimesi fıkıh okutmak anlamında kullanılmıştır. Ancak medrese kelimesi bir mekân ismi iken; fıkıh dersi anlamına gelen dersin ise medreselerde öğretici ve öğrenenin temel faaliyeti olduğunu belirtmek gerekir (Makdisi, 2007: 212). İslâm eğitim kurumları yabancı ilimlere yer verenler ve yabancı ilimlere yer vermeyenler olarak iki gruba

ayrılmaktaydı. Yabancı ilimlere yer verenler “dar”, “beyt”, “hizâne” gibi adlarla bilinen kütüphane ve hastanelerdir. Yabancı ilimlere yer vermeyen medrese ise bir mescide bağlı olarak veya bağımsız olarak gelişmiştir (Makdisi, 2012: 43).

İslâm dünyasında medreseler kurulmadan önce her türlü dinî ve sosyal faaliyetlerin merkezi mescidlerdi. İslâm’da mescid; ibadet yeri, kaza dairesi, ordu karargâhı ve elçilerin kabul yeri olarak kullanıldığı gibi, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de yapıldığı yerlerdi. Esasında medreseler, ilk başlardan beri eğitim ve öğretim işlevi gören mescid ve camilerin devamı olarak ortaya çıkmıştır (Çelebi, 1974: 95-107; Kazıcı, 1983: 32-42). Pedersen’e göre (2001: VIII, 56-57), medreseler ile mescidler arasında önemli bir fark yoktur. Medreseler kurulduktan sonra da mescid ve camiler birer eğitim kurumu olma özelliklerini korumuşlardır. Zira ilk dönemlerde bir mescid veya camide bir oda ders verilmesi için ayrıldığı zaman, oraya medrese denilmiştir.

Hicretten sonra Peygamber Efendimiz’in Medine’ye varışını müteakip, namazların kılınması ve İslâmî eğitim ve öğretim faaliyetleri için bir bina arayışına gidildi ve Mescid-i Nebevî inşa edildi. Mescid-i Nebevî, namazların kılınması için büyük bir alan, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi için suffe ve Peygamber Efendimiz’in ailesi için birkaç oda gibi üç bölümden oluşmaktaydı. Suffede Peygamber Efendimiz de dersler vermiştir. Bu nedenle İslâm eğitim tarihinde suffe, ilk İslâm üniversitesi olarak kabul edilmektedir (Hamîdullah, 2003: II, 767-768). Peygamber Efendimiz döneminde Mescid-i Nebevî’nin inşasından sonra, mescidlerde suffe gibi eğitim ve öğretim yerlerinin oluşturulmasına daha fazla önem verilmiştir (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 50-51).

Mescidlerdeki suffelerde ders ve öğrenci sayısının artması, tartışmalı ilimlerin genişlemesi ve devletin idarî yapısının ihtiyaç duyduğu memurların yetiştirilmesi gibi sebepler nedeniyle öğrencilerin eğitim alabileceği yeni mekân arayışına gidildi (Çelebi, 1974: 108-111). Zira suffe aynı zamanında Medine’de yatıp kalkacak evi olmayanlar için, geceleri yatakhane veya yurt olarak kullanılmaktaydı. Bu da birtakım güçlükleri beraberinde getirmekteydi (Hamîdullah, 2003: II, 769). Bu nedenlerle, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve daha geniş eğitim alanı oluşturabilmek için mescidlerin yanına hanlar yapılmış ve mescid-han kompleksine geçilmiştir (Makdisi, 2012: 67).

İslâm dünyasında medreselerin gelişiminin üç aşamada gerçekleştiği görülmektedir. İlk olarak fazla cemaati olmayan mescid ya da camiler, bir eğitim

merkezi olarak kullanılmıştır. İkinci aşamada ise mescidlerde verilen eğitimde, şehir dışından gelen öğrencilerin kalabilmeleri ve barınabilmeleri için mescidlerin yanlarına “han”lar tesis edilmiş ve “mescid-han” kompleksi ortaya çıkmıştır. Üçüncü aşamada, ise içerisinde hem mescidin hem de hanın bulunduğu ve vakıflarla desteklenen medreselerin kurulması ile medreseler gelişme sürecini tamamlamıştır (Pedersen ve Makdisi, 1995: V, 1123). Kısaca medrese, daha önceki iki kurumun, eğitimin yapıldığı mescid ile onun hemen yanı başında yer alan ve öğrencilere yurt hizmeti veren hanın gelişimiyle, Ortaçağ’ın tam teşekküllü yükseköğretim kurumları olarak ortaya çıkmıştır (Makdisi, 2012: 67).

Zira Selçuklu Devleti’nin kurulduğu bölgeler olan Mâverâünnehir ve Horasan’da köklü bir han geleneği mevcut idi. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı mescidlerle, çok eskilerden beri buralarda mevcut olan han kurumunun birleşmesiyle İslâm dünyasında ilk medresenin kompleks bir yapı olarak ortaya çıktığı aşîkârdır (Gözütok, 2012: 6). Yükseköğretim kurumları olarak medreseleri; binaları, öğretim kadroları, öğrencileri ve gelir kaynakları olan vakıflarla bir bütünlük arz ettiğini görmekteyiz (Köymen, 2011: III, 361).

Medreseler öğrencilerin ders görmeleri ve ibadetlerini yerine getirebilmelerinin yanı sıra barınabilecekleri yapılar olarak tasarlanmıştı. Nizâmiye medreseleri ise yukarıda tasvir edilen yapıların daha da ötesinde mükemmel planlanıp tasarlanmışlardır. Nizâmiyelerde öğrencilerin ders yapacağı derslikler, konferans salonu, müderrislerin çalışma odaları ve öğrencilerin kalacakları odalar, erzak kileri, mutfağı ve zemin katta da hamamı bulunmaktaydı. Ayrıca medreselerde, Cuma namazlarının kılındığı ve vaazların verildiği mescid de bulunmaktaydı (Ocak, 2002b: V, 722; Kılıç, 2010: 257).

Medreselerin gerek ortaya çıkış tarihi, gerekse çıkış nedenleri bugün hâlâ tartışma konusudur. Bu yüzden medreselerin ortaya çıkışları konusunda araştırmacılar çeşitli görüşler sunmuşlardır. Bu görüşlerden ilki medreselerin “Dâru’l-İlim”lerin (İlim Evi) devamı olduğu iddiasıdır. İlk olarak Beytu’l-Hikme ismiyle bilinin tercüme ve yüksek seviyede ilmî araştırmaların yapıldığı ilim merkezleri Bağdat’ta Halife Me’mûn tarafından 214/830 yılında kurulmuştur (Kaya, 1992: VI, 88). Daha sonra Fâtımîler döneminde Kahire’de, el-Hakîm tarafından 395/1005 yılında Dâru’l-İlim kurulmuştur. Dâru’l-İlimlerin bünyesinde zengin kütüphaneler, dersaneler ve çalışma odaları da tesis edilmiştir. Bu merkezlerin çeşitli çalışanları ve araştırmacıları,

buralarda çeşitli ilim dallarının yanı sıra tıp ve astronomi gibi ilimlerde araştırmalarda bulunmuşlardır (Pedersen ve Makdisi, 1995: V, 1125).

Tibawi (1962: 227), er-Raşıit ve el-Me'mûn kütüphaneleri veya Beytu'l-Hikme gibi farklı isimlerle bilinen, kütüphane amaçlı kurulan Dâru'l-İlimlerin, devlet tarafından desteklenmesi, burada çalışanlara çeşitli araç gereçlerin verilmesi ve kalacak yer temin edilmesi gibi özelliklerini dikkate alarak, medreselere öncü kurumlar olabileceğini iddia etmektedir. Yine Büveyhî hükümdarı Bahâüddeve (ö. 403/1012)'nin vezîri Ebû Nasr Sabur b. Erdeşir (ö. 416/1025), Bağdat'ın Kerh semtinde, kütüphanesi olan ve vakıflarla desteklenen Dar'ul-İlim isminde bir yer açmıştır. İbn Kesir, burayı ilkel medrese olarak nitelendirmiştir. İbn Kesir'in Dâru'l-İlim'i medrese olarak nitelendirmesi Tibawi'nin görüşünü destekler nitelikte olmasına rağmen, bu kurumların ilk medreselerin ortaya çıktığı tarihten neredeyse bir asır sonra kurulması nedeniyle medreselere kaynaklık edemeyeceği yorumu bulunmaktadır (Gözütok, 2012: 7). Bu konudaki diğer bir görüş, ilk medrese örneklerinde Budist viharalarının etkisinin olduğudur.

Medreselerin İdarî Yapısı ve Öğretim Kadrosu

Medreselerin kurulması kolay olmadığı gibi, yönetimi de kolay olmamıştır. Zira medreselerin idarî ve öğretim kadrosunun birçok unsurdan oluştuğu görülmektedir. Medreselerin idarî teşkilatını başkan, vakıf sorumlusu, vakıf kâtibi, kapıcılar ve hizmetçiler/ferrâşlar oluşturur iken; eğitim ve öğretim faaliyetlerinden sorumlu teşkilatı ise müderris, nâib, muîd, mezhep reisi, vaiz, müftü, kütüphaneci ve öğrencilerden meydana gelmekteydi (Kisâi, 1995: 121).

Müderris: Müderris kelimesi ilk önceleri, medreselerdeki fıkıh kürsüsünde bulunan âlimler için kullanılmıştır. Her medresede sadece bir fıkıh kürsüsü bulunur ve bu kürsüde de bir müderris görev yapardı (Makdisi, 2007: 213). Hadis, kıraat, tasavvuf ve nahiv gibi ilimleri öğreten âlimler için daha çok şeyh kelimesi kullanıldığı görülmekteydi (Bozkurt, 2006: XXXI, 467). Nizâmiyelerden önceki medreselerde müderrislik için belirli bir şart aranmazken, Nizâmiyelerde müderris olabilmek için özel şartlar aranması (Ocak, 2002b: V, 723), Nizâmiye medreselerinin kalitesini ve önemini ortaya çıkarmaktadır.

Selçuklular döneminde medreselerin kurumsallaşmasıyla birlikte müderrisler, Divan-ı Vezaret'ten Nizâmülmülk'ün imzası ile çıkan menşurla tayin edilmiştir (Bozkurt, 2006: XXXI, 467). Nizâmiye medreselerine müderris seçiminde bizzat

kendisi ilgilenen Nizâmülmülk, medreseye tayin edeceği müderrisleri çeşitli vesilelerle test ediyordu. Âlimlere ilmî sorular soruyor ve onları ilmî derecelerine göre çeşitli görevlere tayin ediyordu. Müderris atamalarında sultan ve vezîr yetkili olmasına rağmen, bazı durumlarda halife tarafından atamaların yapıldığına da şahit olunmuştur (Bozkurt, 2006: XXXI, 467; Ocak, 2013: 448).

Medreseler, seyahat ederek ilim arayan ilim ve fikir adamlarının uğrak yeri idi. Bu misafirlik bazen iki yıl kadar sürebilmekteydi. Yabancı âlimler, medreselerde ancak medresenin baş müderrisi tarafından verilen izin sayesinde medreselerde ikâmet etmekte ve gerek duyulduğunda vaaz ve ders meclisleri düzenleyebilmekteydi. Ayrıca devlet adamlarından müsaade ve izinleri olan âlimler de olmuştur. Mesela Nizâmülmülk'ün Bekrî adında bir âlim için Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde kalmasına izin verdiği bir mektubunun olduğu bilinmektedir. Yine Nizâmülmülk hattat Nâzımî'yi, Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne bizzat kendisi yerleştirmiştir (Köymen, 2011: III, 382). Diğer taraftan Nizâmiyelerde ders veren müderrislerin birden fazla olduğu dönemlerde, medreseye tayin edilen müderrislerin dönüşümlü olarak derslere girdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde hadis dersini Ebü'l-Hasan el-Müfessir ile Ebû Saîd el-Hayr dönüşümlü olarak okuturken, yine Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ise Ebû İshâk eşŞîrâzî ile Ebû Abdullah et-Taberî aynı şekilde dönüşümlü olarak ders okuttukları bilinmektedir. Sadece Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde 6.000 öğrencinin ders aldığı göz önünde bulundurulursa, eğitim ve öğretim faaliyetleri için çok fazla müderrise ihtiyaç olduğu aşîkârdır. Bu da değişik alanlarda çok sayıda müderrisin görevlendirilmiş olacağını düşündürmektedir (Ocak, 2013: 449).

Muîd: Muîd kelimesi müzakereci, müderrisin derslerini tekrarlayan müderris yardımcısı olarak tanımlanmaktadır. Müderris ile talebe arasında bir derecede bulunan (Kazıcı, 1983: 55) muîdler, genellikle diğerlerine göre daha ileri seviyede olan öğrencilerden, zeki, kabiliyetli ve çalışkan olanlardan seçilirdi. Mezun olmuş bir öğrenci veya ders vermeyen bir âlim de bu görevi üstlenebilir ve müderris ataması yapılmadığı durumlarda muîdler dersleri yürütürlerdi. Muîdler müderrisin öğrencilere verdiği dersi tekrarlatmak suretiyle müderrise yardım ederlerdi (Makdisi, 2007: 214).

Müfîd: Medreselerde öğrencilerin danışabilecekleri ve ders alabilecekleri ihtisas öğrencisi veya eğitimini tamamlamış olan fakihlere müfîd adı verilirdi. Müfîdler muîdlerden sonra gelen bir kadro olmasının yanı sıra her medresede olmadığı da dikkat çekmektedir. Çünkü müfîdlerin üstlendiği görevi muîdler de yerine

getirebilmektedir. Subkî'ye göre müfîdler öğrencilerden farklı olarak, onlara faydalı olabilmek ve ders verebilmek için araştırma yapmak zorundadır. Mufid terimi sadece fıkıh alanında değil, hadis ve Kur'ân ilimlerinde de kullanılmaktaydı (Makdisi, 2012: 287). Özellikle müfîdler, hadis öğrencilerine hangi muhaddislerin güvenilir olduğunu ve hangisinden hadis rivayet etmeleri gerektiği konusunda yol gösterirlerdi (Kandemir, 2006: XXXI, 501).

Nâib: Sözlük anlam olarak “birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” olan nâib kelimesi, terim anlam olarak “bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse” şeklinde tanımlanmaktadır. Terim anlamıyla nâibliğin, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri uygulanageldiği söylenebilir (Avcı, 2006: XXXI, 311).

Talebeler (Öğrenciler): Selçuklu medreselerindeki öğrenciler genelde “fakih” olarak adlandırılmaktaydı. Fakih terimi, fıkıhta bilgi sahibi olanları göstermekteydi. Çünkü fıkıh bilgisi kadı, müftü, müderris ve münâzır olmanın ön şartı idi. Fakih, fıkıh eğitiminden bağımsız olarak farklı bir bilim dalında da yetkinlik kazanmış olabilirdi (Makdisi, 2007: 214-215). Ayrıca İslâm dünyasında, öğrenciler için değişik kelimelerin kullanıldığını da görmekteyiz. Osmanlı'da, “talebe” ve “tüllab” kelimeleri kullanıldığı gibi, Farsça âlim ve akıllı manasına gelen “danişmend”, yine Farsça'dan yansıyan ve yanmış anlamındaki “suhte” kelimesi kullanılmıştır. Arapça kabiliyetli ve yetenekli manasına gelen “müsteid” kelimesi de kullanılırken, Selçuklular daha çok “fakih” ve “mülâzım” isimlerini kullanmışlardır (Kazıcı, 1983: 58).

Medreselerde öğrenimini tamamlayıp ilmini daha da arttırmak isteyenlere ise “sahib” denirdi. Sahip, bir lisansüstü öğrencisine veya normal derslerini tamamlamış ve kendisi müderris olmadan önce bilgisini arttırmak için müderrisin yanında kalmış öğrenciye denilmiştir. Sahipler yaşça büyüklüğüne ve bilgisine göre müderrise müîd olarak hizmet etmişlerdir (Makdisi, 2007: 214). Müderris ona itimat eder, telif ettiği eserleri ona yazdırırdı (Sallâbî, 2013: 348). Öğrenci sayısı genellikle vakıf tesis eden kişinin isteklerine bağlı kalmışsa da bu, o anki durum ve şartlara göre değişebilmektedir (Kazıcı, 1983: 58). Özellikle Nizâmiye medreselerinde öğrenci olmak için bir yaş şartı aranmamasının yanı sıra belli kitapları okuyarak geçmek esas olduğu için, eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılan öğrenci sayısını belirlemek de güçtür (Akyüz, 2007: 36; Köymen, 2011: III, 404). Medreselerden mezun olan öğrencilerin yapabilecekleri meslekleri; kadı, müftü, müderris, münâzır, muhaddis, vaiz, hatip, mütekellim ve sûfî olarak sayılabilir (Makdisi, 2007: 215-217).

Medreselerin Öğretim Programı

Nizâmiye medreseleri kurulmadan önce medreselerdeki ders programlarının temelini fıkıh ve fıkıh usûlü derslerin oluşturduğu görülmektedir (Köymen, 2011: III, 380). Nizâmiye medreseleri ilk kurulduğu zaman da ders sayıları sınırlı idi. Örneğin Bağdat Nizâmiye Medresesi ilk açıldığında sadece Şâfiî fıkıhı, hadis ve Kur'ân ilimlerinin eğitimi verilmekteydi. Medreselerde eğitim faaliyetlerin ilerlemesi, araştırmaların ve telif edilen eserlerin artması ile birlikte ders sayılarında da artış olduğu gözlenmiştir. İlk başlardaki fıkıh, hadis ve Kur'ân ilimlerine, kelâm, tefsir gibi derslerin yanı sıra edebî ilimlerden sarf ve nahiv, edebiyat, tarih ve lügat gibi derslerin okutulmaya başlandığı görülmektedir. Ayrıca bu ilimlere Ek- olarak matematik, astronomi, tıp ve felsefe gibi aklî ilimler de programlara konulmuştur. Ancak bu ilimlerin okutulması medreselerin bulunduğu çevrenin eğitim seviyesi ve ilim adamlarının çalışma alanına ve mevcudiyetine göre değişmiştir (Turan, 2011: 330). Dönemin bazı âlimleri kendilerini hem İslâmî ilimler hem de aklî ilim sahasında geliştirdikleri için, çoğu zaman müfredat programına ihtiyaç duymadan ve bağlı kalmadan her iki alanda da dersler verebiliyorlardı (Rahman, 1996: 263). Özellikle daha çok edebî yönüyle bilinen Ömer Hayyam ve Zahîreddîn el-Beyhakî, gibi önemli âlimler matematik, geometri ve astronomi ilimlerinde önemli eserler kaleme almışlardır (Alptekin, 1992: VII, 209).

Esasında medreselerin ders programlarındaki asıl kırılmanın XII. yüzyılın sonlarında başladığı görülmektedir. Medreseler ilk olarak şahıslar tarafından kurulmaya başlandığı ve Nizâmiyelerin ilk kurulduğu dönemlerde, sadece bir veya iki ders ön plana çıkıyordu. Bu yoğunlukla medresede dersi veren müderrisin uzmanlık alanıyla bağlantılıydı. Ancak Selçuklular ile artık medreselerin devlet tarafından kurulması ve Nizâmiyelerin belirli bir programa tabi olması nedeniyle medreselerdeki ders çeşitliliğinde de artış olmuştur. Bu bağlamda bir medresenin, özellikle Nizâmiyelerin, hukuk, ilahiyat, edebiyat ve hatta fen fakültelerinden meydana geldiği iddia edilmektedir. Bu nedenle medrese denince akla tam teşkilatlı olmayan bir üniversite gelmektedir. Medreselerin, daha sonraları bağımsız bîmâristanların (tıp fakültesi) kurulmasıyla da bir üniversite formuna dönüştüğü görülmektedir (Köymen, 2011: III, 381). Nizâmiye medreseleri, bu özelliklerinden dolayı yeryüzünün ilk üniversiteleri sayılmıştır. Ayrıca Nizâmiye medreselerini örnek alan diğer devlet adamları, Nizâmiye ekolünde birçok medrese kurulmasına vesile olmuşlardır (Alptekin, 1992: VII, 209).

Müfredatın uygulanmasında konuların sırası dikkate alınmaktaydı. Bir seviyeden diğerine geçiş ancak o seviyedeki konunun bitirilmesi ile mümkün olmaktaydı. Öğrenci öncelikle çalışacağı konunun özeti ile başlar ve daha üst seviyeye geçiş ise aynı konunun daha ayrıntılı bir şekilde öğrenilmesinden sonra mümkün olmaktaydı. Bununla beraber, hangi konunun diğer konudan daha üstün ve önemli olduğuna müderris karar verirdi. Müderris anlattığı konuyu en ince ayrıntısına kadar araştırıp ve eksiksiz bir şekilde vermeye gayret gösterirdi. Bir öğrenci ilk aşamadaki dinî eğitimini tamamladıktan sonra, ikinci aşamadaki herhangi bir eğitim kurumuna girilebilirdi. İkinci aşamadaki eğitimini de tamamladıktan sonra, üçüncü aşamada olan ve daha üst seviyedeki eğitim kurumuna kayıt yaptırabilirdi. Ayrıca üçüncü aşamadaki eğitime devam ederken, başka bir üçüncü aşamadaki eğitim kurumuna kaydolabildiği gibi, ilk başladığı yeri bırakıp istediği eğitim kurumuna kaydolma hakkına sahipti (Rahman, 1996: 264-265).

Eğitim süresinin yanı sıra günlük okutulacak ders sayısı ve derslerin süresi de belli değildi. Bu nedenle dersler bazen bir saat bazen de iki saat sürebiliyordu (Sallâbî, 2013: 348). Diğer taraftan medreselerdeki ders süreleri, müderrisin dersi anlatma ile öğrencinin konuyu idrak etme seviyesine göre veya dersin zorluk ve kolaylığına göre değişmekteydi. Özellikle medreselerde meşhur âlimler olduğunda, öğrenciler müderrislerden fazlasıyla faydalanmak amacıyla derslere ilgi ve alakayı arttırarak ders sürelerinin de uzamasına neden olurlardı (Sıddıqî, 2012: 84). Ancak öğrencilerin medreselerde yatılı olarak kalma süresinin, Mağrip'te 16, Tunus'ta 5 yıl olduğu kaydedilmektedir. Medreselerde kalma süresi, bir öğrencinin amaçladığı ilimin öğrenilmesi için gerekli olan müddetin asgarisi olarak belirlenmekteydi (Husrî, 2001: 335).

Medreselerin tatil olduğu günler hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Öğrencilerden devam zorunluluğu istenen ve bu konu hakkında vakıf senesinde herhangi madde bulunmayan medresede haftanın üç günü ders yapılıyordu. Başka bir rivayete göre, Kemâleddin b. ez-Zemlekânî (ö. 727/1327) “cuma ve salı” günleri de dâhil olmak üzere her gün ders yapıyor, hatta Kurban Bayramı'nın birinci günü hariç son üç günü de ders yapıyordu. Burada cuma ve salı günlerinin ders yapılmayan günler olduğu dikkati çekmektedir (Makdisi, 2012: 156).

Salı ve cuma günlerinin yanı sıra Ramazan ayının tamamen tatil edildiği de görülmekteydi. Başka bir bilgide, üç ay “örf haline gelmiş tatil dönemi” olarak Recep, Şaban ve Ramazan aylarının tatil edildiği kaydedilmektedir. Ayrıca medreseyi

vakfeden kişinin tatil günleri belirleme ve o tatil günlerinde maaş vermeme hakkı da vardı (Makdisi, 2012: 156- 157). Cuma günleri tatil olmasının yanı sıra münâzaralara, fetvalara ve vaazlara ayrılmıştı (Makdisi, 2012: 158). Nizâmiye medreselerinde ve bütün İslâm coğrafyasında resmî eğitim ve öğretim dili Arapça olmasına rağmen, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin meşhur nahiv müderrisi Ebûbekir ez-Zerîr'in Farsça, Türkçe, Habeşçe, Rumca ve Ermenice gibi dilleri bildiği kaydedilmektedir (Kisâî, 1995: 133). Her ne kadar medreselerde resmî dil Arapça olsa da Selçuklu döneminden kalan bazı eserlerin kenarlarına Türkçe açıklamalar düşülmesi, öğretimde Türkçe'nin de kullanıldığını düşündürmektedir (Akyüz, 2007: 45).

Medreselerin Öğretim Teknikleri

Medreselerde eğitim sabah namazında sonra Kur'ân okumayla başlardı. Müderris ders verirken genellikle bir minder veya kürsü üzerinde oturur, öğrenciler ise halka oluşturarak dersi dinlerlerdi. Müderris dersi çoğunlukla ezberden veya metin üzerinden işlerdi. Öğrenciler dersi dinler, notlar alır veya müderris bizzat not tuttururdu. Konu üzerinde uzun tartışmalar yapılarak, müderris tarafından açıklamalar yapılır ve yapılan açıklamalar kitapta konunun geçtiği sayfanın kenarlarına not edilirdi. Kitaptan bir ödev verildiğinde, öğrenciler dersten önce ödevlerine çalışırlar, sonra müderris konu hakkında kısa bir bilgi verir ve daha sonra da kitabı okumaya başlarlardı. Öğrenciler kendi nüshalarına bakarak dersi takip ederler ve gerekli notları alırlardı (Ocak, 1993: 75; Kisâî, 1995: 130-132; Talas, 2000: 51).

Öğrenciler soru sormakta serbestti. Tartışmaya izin verilmesi ve hatta desteklenmesi, İslâm eğitim ve öğretiminin en önemli özelliklerindendir. Öğrencinin düşüncesini ispat ettiği ve bunu saygı kuralları içerisinde yaptığı sürece müderrislerle bazı konularda ayrılığa düşmesi çok normal karşılanmıştır. Öğrenciler sergili bir zemin üzerine diz çökerek otururlar, dizlerini sıra gibi kullanarak sol ellerinde defter ve sağ ellerinde sivri bir kâmiş kalem tutarlardı. Mürekkep hokkası genellikle bellerindeki bir kemere sabitlenmiş olurdu. İmlâ ettirmek müderrisler için güç ve zaman alan bir durum olacağından muîd bu işi yapardı (Öymen ve Dağ, 1974: 230). Öğrencinin zihnini karıştırmamak amacıyla bir defada genellikle bir konu üzerinde durulur, ilimler azar azar ve aşamalı olarak öğretilirdi. Bu aynı zamanda bütün İslâm eğitimcilerinin de üzerinde durdukları bir husustu (Öymen ve Dağ, 1974: 232; Husrî, 2001: 310-311). Ayrıca medreselerde çeşitli eğitim ve öğretim teknikleri de uygulanırdı.

Hıfz Etme: Hafızayı geliştirmek, Ortaçağ İslâm eğitiminin en temel özelliğidir. Olağan üstü hafızaları olan kişilerden “ilim okyanusu” ya da “bilgi deposu” olarak bahsedilmektedir (Makdisi, 2012: 163). Ezber metodu sorgulamadan ve düşünmeden uzak bir öğrenme anlamına gelmemektedir. Bir konunun ezberi ve tekrarı yapılırken, kavrama ve anlama ile yapılıyordu. Bu nedenle bir metni tekrarlamak aynı zamanda o metni kavrama anlamına gelmekteydi (Makdisi, 2012: 169).

Tekrar: Metinleri ezberleyebilmenin yolu olarak tekrar edilmesinden geçmekteydi. Pek çok âlim öğrencilik yıllarını anlatırken, her bir dersi defalarca tekrar ettiğinden söz etmektedir. Örneğin, meşhur fıkıh âlimi Ebû İshâk eş-Şîrâzî’nin, bir dersin hafızasına tam olarak yerleştiğinden emin olmak için yüz defa tekrar ettiği kaydedilmektedir. Eğitim sisteminde tekrarın önemli bir yerinin olması, her medresede genellikle müderrise bağlı bir tekrar edici olarak muîdin olmasından da anlaşılmaktadır (Makdisi, 2012: 168).

Semâ: Medreselerde çok fazla kullanılan eğitim ve öğretim metotlarından biridir. Sözlük anlamı olarak “kulakla duymak, işitmek, dinlemek” anlamına gelen semâ kelimesi, terim anlam olarak ise “bir hadisi veya hadis kitabını müderrisden bizzat işiterek onun rivayet hakkını elde etme yöntemi” anlamında kullanılmıştır. Semâ kelimesinin terim anlamı olarak bu şekilde kullanılmasındaki temel sebep, hadis kitaplarının artması ve yaygınlık kazanması olmalıdır. Bütün bu anlamlardan çıkan sonuca göre semâ yöntemi daha çok hadis ilminde kullanılmıştır. Müderris bir kitaptan veya bilgisi dâhilinde olan hadisleri anlatmakta ve öğrenciler onu dinlemek suretiyle öğrenme gerçekleşmektedir. Ayrıca birçok âlim, hadisin semâ yoluyla öğrenimini tavsiye etmiş ve en güvenilir hadis rivâyet etme yöntemi olduğunu belirtmişlerdir (Aydınlı, 2009: XXXVI, 457-458). Selçuklu eğitim kurumlarında, özellikle de Nîşâbûr’da semâ ile öğretim yönteminin sıklıkla kullanıldığı söylenebilir.

Müzakere ve Münâzara: Müzakere kelime anlamı olarak, öğrencinin ilim tahsilinde daha çok bilgi elde etmesi için ders konusu ile ilgili olarak en az iki kişinin bir araya gelerek mütalaa etmesi ve fikir alışverişinde bulunması anlamına gelmektedir (Hatipoğlu, 2006: XXXII, 233). Müzakere kelimesinden “başka bir kişiyle birlikte bir hikâyeyi anlatmak”, “bir konu hakkında karşılıklı konuşmak” gibi anlamlar çıkarılabilir. Aynı fiil, ilim adamları ve aydınlar için kullanıldığında; görüş alışverişinde bulunmak, ilmî bir mesele hakkında akıl yürütmek, tartışmak, belirli bir konu üzerinde olumlu veya olumsuz görüş bildirmek manalarına gelmektedir. Ancak

kelimenin esas anlamı, iki kişinin hatırlama ve ezberleme konusunda karşılıklı olarak birbirine yardımcı olması şeklinde kaydedilmektedir (Makdisi, 2012: 169).

Yaygın Eğitim Kurumları

Kütüphaneler

Eğitim faaliyetlerine ev sahipliği yapan mekânlardan bir diğeri de kütüphanelerdir. Resmî cami kütüphaneleri ve yarı halk kütüphanelerinin kararlı ve çabuk gelişimi, Ortaçağ İslam eğitiminde önemli bir özelliktir.⁶⁶⁴ Eğitim-öğretimin ilk olarak yapıldığı camiler de dâhil olmak üzere âlimlerin evlerinde ve sonradan inşa edilen medreselerde zengin kitap koleksiyonlarının olduğu bilinmektedir. Bu kitaplar genellikle ya vakıf yoluyla azar azar bir araya toplanmış ya da herhangi bir âlimin koleksiyonunu bağışlamasıyla oluşturulmuştur.

Âlimler bireysel olarak da kütüphane kurmaya oldukça önem vermişlerdir. Bu isimlerden biri, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965)'dir. İlim yolculukları sırasında edindiği kitaplardan zengin bir kütüphane meydana getirmiştir. Nîşâbur'dan Büst'e döndüğünde bütün kitaplarını "dârülilim" adıyla bilinen buradaki evine nakletmiştir. Burayı bir kütüphane haline getirmiş ve kitaplarının kütüphane dışına çıkarılmaması şartıyla kullanılmasına müsaade etmiştir. Buranın giderleri için vakıf gelirleri bırakan âlim ayrıca kitaplarının korunması için de görevli tayin etmiştir. Fakat ölümünden sonra kitaplarından geriye çok azının kaldığı anlaşılmaktadır. Medreselerin kurulması ile buralarda da büyük kütüphaneler oluşturulmaya başlanmıştır. Gazneli Mahmud'un kardeşi Nasr b. Sebüktegîn tarafından valiliği döneminde inşa edilen Saîdiyye Medresesi'nin de içerisinde bir kütüphanesi mevcuttur. Nîşâbur Nizâmiye Medresesi'nin de bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir. Hatta Makdisi müelliflerden birinin bu kütüphaneden Hizânetü'l-kütüb olarak söz ettiğini belirtmektedir (Gözütok, 2006).

Dârü'l-Hadîsler

"Yer, mekân, ev" gibi anlamları olan "dâr" ve "hadîs" kelimelerinin birleşiminden oluşan dârü'l-hadîs "hadis okutulan yer" manasına gelmektedir. Bu yapılar "dârü's-sünne", "dârü'ssünneti'n-nebeviyye" ya da "dârü's-sünneti'l-Muhammediyye" adlarıyla da bilinmişlerdir. Bu yapıların ortaya çıkmasında da en önemli etmenlerden biri medreselerde olduğu gibi Sünnî düşüncüyü koruma fikridir. Batınîlerin sapkın politikalarıyla mücadelede hadis/sünnetin yöntem olarak kabul edildiği söylenebilmektedir. Sünnîliği koruma yöntemi olarak hadis eğitime verilen

önem artmış ve sadece bunun için kurulan Dârü'l-hadîslerin sayıları da çoğalmaya başlamıştır. İlk zamanlar “dârüssünne” diye isimlendirilen bu medreselerin doğmasında Nîşâbur’un öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî’nin (ö. 342/954) inşa ettiği ilk medrese olarak da kabul edilen yapı dârüssünne olarak bilinmektedir. es-Sıbgî, imlâ meclisleri düzenlenen ve 1000 kadar öğrencinin ders yapabildiği belirtilen bu mekanın giderleri için vakıflarda tahsis etmiş, vefatının ardından da vakıflarını yönetmesi ve burasının faaliyetlerine devam etmesi için talebesi Hâkim en-Nîsâbü’rî’ye vasiyette bulunmuştur (Çetin, 1981).

Hankahlar

Hankah, tasavvuf ehlinin konaklama, ibadet, eğitim amaçları ile kullandıkları yapılara verilen isimdir. İlk dönem hankahlar, sûfilerin sade ve gösterişsiz bir hayatı yeğlemeleri nedeniyle çoğunlukla kerpiç ve ağaçtan yapılmıştır. Ancak bu nedenle fazla dayanıklı olamamışlardır. Sonraki süreçte ise bu kavramın yaygınlaşması ve sûfilere olan desteğin artması durumu değiştirmiştir. Devlet adamlarının ve servet sahiplerinin hankah yapımına yardımcı olmalarıyla daha sağlam ibadethaneler ortaya çıkmaya başlamıştır. Nîşâbur’da hankahların görülmesi takribi IV./X. yüzyıla denk gelmektedir. Bundan önce, kendileri için ayrı bir kurum ihtiyacı duymayan sûfiler ibadet için camileri kullanmışlardır. Sûfi terimi ise Horasan’da ilk kez Nîşâbur’da yaşayan beş dinî şahsiyeti isimlendirmek üzere IV./X. yüzyılinda başlarında ortaya çıkmıştır. Yüzyılın sonunda bu sayı şehirdeki toplamda yaklaşık 100 zâhit içinden 46’ya çıkmıştır. Bu artış, Nîşâbur’daki büyüyen varlıkları için oldukça önemlidir. İlk tasavvuf âlimleri, camilerde eğitim veren diğer âlimlere benzer şekillerde buralarda ders halkaları oluşturmuşlardır. Ancak tasavvufa duyulan ilgi ve ders halkalarındaki artış camiler dışında kurumların oluşmasına neden olmuştur. İlk etapta sûfiler evlerinde ya da dükkânlarında ders vermeye başlamışlardır. Böylece, Kur’an ayetleri, Allah’a yakınlaşma ve dünyadan yüz çevirme gibi hususlardaki sohbetlerin mekânı evler haline gelmiştir. Bir süre sonra ise bu evlerden bazıları merkezîyet kazanmış ve sûfilerin gidip geldiği ve toplandığı yerler haline gelmişlerdir. Nîşâbur’daki Kuşeyrî Hankahı ve Düveyra-i Sülemi zamanla böyle bir mevkie sahip olmuşlardır.

Mescid

Arapça’daki “cem” kökünden türemiş olan ve “toplayan, bir araya getiren” anlamına gelen cami kelimesi, İslâmiyet’in ilk dönemlerinde “el-mescidü’l-cami” (cemaat toplayan mescid) şeklinde kullanılmasının yanı sıra bazen sadece “el-cami” şeklinde kullanıldığı da görülmüştür (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 46). Mescid ise

kelime anlamı olarak Arapça'da "eğilmek, alını yere koymak" anlamına gelen "sücûd" (scd) kökünden türemiş "secde edilen yer" anlamındaki bir ibadet merkezidir. Mescid ile cami arasındaki fark ise; camilerde cuma namazının kılınabilmesi için içerisinde minberin bulunması, mescidlerde minberin olmamasıdır (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 46; Pedersen, 2001: VIII, 1).

İslâm eğitim tarihinde cami ve mescidler önemli bir yere sahiptir. Esasen İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren mescidlerde ders halkaları teşekkül etmiş ve günümüze kadar devam ede gelmiştir. Müslümanlar, İslâm'ın daha ilk yıllarından itibaren mescidin vazife anlayışını çok geniş tutmuşlardır. Cami ve mescidler başta ibadet yerleri olmasının yanı sıra ilim müessesesi, ordu karargâhı ve hatta elçilerin kabul yerleri olarak kullanıldığı görülmüştür (Kazıcı, 1983: 21).

Ancak mescidin asıl fonksiyonu ise bir ibadet ve eğitim yeri olmasıdır. Bir gün Hz. Peygamber'in mescide girdiğinde cemaatin bir kısmının ibadetle, diğer bir kısmını ilimle meşgul olduğunu görmesiyle "Ben muallim olarak gönderildim." demesi mescidlerin eğitim ve öğretim fonksiyonuna işaret etmektedir. İslâm'da ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri Medine'de Mescid-i Nebevî'nin inşası ile hız kazanmıştır. Mescidde barınan ve sayıları zaman zaman 400'e kadar çıkan Ashâb-ı Suffe, vakitlerinin büyük bir kısmını öğrenimle geçiriyordu. Bu yüzden Mescid-i Nebevî üç kısma ayrılmıştı. Bu kısımlar; namazların kılınacağı büyük bir salon, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüleceği Ashâb-ı Suffe ve Hz. Peygamber'in ailesi için birkaç küçük odaydı. Bu mescidde Hz. Peygamber'in bizzat kendisi dersler verdiği gibi, Ubade b. Sâmîd gibi sahâbîler de kendisine yardımcı olmuştu (Kazıcı, 1983: 21; Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 50; Makdisi, 2012: 58).

Mesciddeki eğitim ve öğretim faaliyetlerini tanımlamak için "meclis" kelimesi kullanılmış ve Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki derslerine "meclisü'l-ilm" denilmiştir¹³³. Bu dersler o dönemde sadece hadis derslerini içermekteydi. Ders meclislerinde Hz. Peygamber'in etrafında daire şeklinde oturan dinleyici topluluğuna ise "halka" denilmiştir¹³⁴ (Önkal ve Bozkurt, 1993: VII, 50).

İslâm eğitim tarihinden bahsetmek için öncelikle mescidlerden başlamak gerekmektedir. Zira mescidlerin kurulmasından itibaren ders halkaları kurulmaya başlamıştı. Esasında mescidlerin İslâm'ın ilk yıllarında eğitim ve kültür merkezi olmasındaki temel faktör, İslâm'ın esaslarının, hükümlerinin ve amaçlarının açıklanması gerekliliğiydi (Çelebi, 1974: 96). Ancak mescidlerde dinî ilimler öğretildiği gibi, ahlâk ilimleri de öğretilmiştir. Ayrıca ilk zamanlardan itibaren hem

küçük hem de büyük mescid/camilerde dil bilgisi, şiir, tarih ve diğer ilimler okutulmuştur (Makdisi, 2009: 62).

Daha sonraki yıllarda İslâm'ın yayılmasıyla yeni mescidler de kurulmaya başlanmıştır. Müslümanlar fethettikleri her yerde mescidler inşa ettirmişlerdir. Özellikle Selçuklular fethettikleri yerlerde mutlaka mescid inşa ettirmişler ve Ulu Mescid veya Mescid-i Cuma adını vermişlerdir. İran coğrafyası da dâhil, bütün Anadolu coğrafyası mescidlerle dolup taşmıştır (Çelebi, 1974: 96).

Ahilik Teşkilatı

Anadolu'ya gelen Müslüman Türkler, kendilerine Anadolu topraklarını ebedi kalacak vatan yapmak istediler. Bu sebeple, Anadolu'da yalnızca siyasî açıdan hükmetmek amacıyla değil aynı zamanda sosyal açıdan yerleşmeye hedeflendiler. Anadolu'da yeni bir bölge fetheden Selçuklu sultanları, ilk faaliyetlerini fethettikleri yerlerde cami, medrese ve zaviyeler inşa ederken aynı zamanda ticaret ve sanat erbabını da yerleştiorlardı (Tabakoğlu, 1986: 34).

Anadolu'ya gelen Türkler arasında çok sayıda esnaf ve sanatkârın bulunmasının vesilesiyle istihdamın hızlandırılması gerekmekteydi. Bundan dolayı, kurulduğu alanda Bizans Devleti bulunduğundan Bizans ile rekabet edebilecek şekilde güçlenmek için malın kalitesini korumak, üretim ihtiyacına göre ayarlamak, sanatkârlarda sanat ahlâkını yerleştirmek amaçlanmaktaydı. (Ceylan, 2013: 15)

Ahi Birliği, köylere kadar uzanan örgütleriyle; milli birliği ve bütünlüğü, sosyal dayanışma ve yardımlaşmayı temel ilke olarak benimseyen, dostluk ve kardeşlik havası içinde, toplumsal ahlâk kurallarına sıkı sıkıya bağlı, milli bir toplum kurmayı amaçlayan bir kurumdur. Ayrıca yurt ekonomisinde temel ihtiyaç maddelerini en kaliteli, en ucuz biçimde üretmeyi öngören milli bir örgüt biçimiydi (Gündüz vd.,2012: 39).

Ahilik Teşkilatı, İslam inancı ile Türk örf ve adetlerini kaynaştıran bir düşünce sistemi olarak insanı her şeyin üzerinde tutmuş ve “insan-ı kâmil” denilen bir ideal insan tipi oluşturmak istenmiştir. Dahası üyelerini sanat ve meslekî açıdan eğitmeyi amaç edinmiştir (Gülerman ve Taştekil,1993: 4).

Ahilikte çocukların, gençlerin ve yetişkinlerin eğitilmesine büyük önem verilmiştir. İnsanlara eğitim ve öğretim konusunda yaşı bir ölçüt olarak almadıklarını göstermiş yani eğitimi beşikten mezara kadar devam eden bir süreç olarak görmüşlerdir. Modern yaşamda bulunan hayat boyu eğitim şeklinde tanımlanan eğitim anlayışı, yüzyıllar önce Ahi Birlikleri tarafından bu hizmet yerine getirilmiştir (Temel, 2007: 50)

SONUÇ

Selçuklular ile Gazneliler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin merkezinde yer alan Nîşâbü'r, Serahs ve Dandanakan Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerinin atıldığı şehir olmuştur. Selçukluların köklü bir geçmişi olan Nîşâbü'r şehrine geldikleri zaman, her açıdan zengin bir alt yapıya kavuştukları yadsınmaz bir

gerçektir. Özellikle ilim, irfan ve kültür merkezi olan Nîşâbûr, Büyük Selçuklular döneminde eğitim kurumlarının kurulması ve eğitimin çok güçlü bir şekilde desteklenmesiyle ilmî ve kültürel hayat açısından en parlak dönemini yaşamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ve yıkılışının en yakın tanığı olan Nîşâbûr, Selçuklular için ilklerin şehri olmuştur.

Nîşâbûr'un ilk başşehir olmasının yanı sıra Tuğrul Bey'in bânisi olduğu ilk Selçuklu medresesinin ve Alparslan'ın Nizâmülmülk'e kurdurduğu Nizâmiye medreseleri serisinin ilkinin Nîşâbûr'da olması bu şehrin önemini ortaya çıkarmaktadır. Selçukluların yeni eğitim felsefesi kapsamında kurduğu Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin, ilmin gelişmesi ve yayılmasında öncü olduğu ve yeni kurulacak olan diğer medreselere ilmî yönden kaynaklık ettiği aşikârdır. Türk-İslâm eğitim ve kültür tarihinde önemli bir yeri olan bu medresede, başta İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve İmâm Gazzâlî (ö. 505/1111) olmak üzere pek çok değerli âlim ders vermiş ve yazdıkları eserler eğitim kurumlarında asırlarca okutulmuş ve hatta günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Türk-İslâm eğitim tarihinde çığır açan ve yeni bir eğitim ekolü oluşturan Nizâmiyeler, birçok coğrafyadaki eğitim kurumlarında olduğu gibi, Anadolu medreselerindeki eğitimin yapı, içerik ve işleyişinde derin tesirler oluşturmuştur.

Köklü bir bilim geleneğine sahip olan Nîşâbûr'da ilk eğitim faaliyetlerini başlatan Büyük Selçuklular, Türk-İslâm eğitim tarihine büyük yenilikler getirmiştir. Bu yenilikler; müderrisleri maaşlı, ders programları belirli, geniş imkânlı yurtlar ve zengin kütüphaneler, parasız eğitimin yanında öğrencilere burs imkânı sağlanarak eğitimde fırsat eşitliğine sahip olan devlet desteği ile geniş medrese ağının kurulması ve bu medreselerin tek merkezde toplanarak tek elden yönetilmesidir.

Büyük Selçukluların medreseleri kurma amaçları ise ayrı bir önem taşımaktadır. Bu amaçlar; Büyük Selçuklu Devleti'ni tehdit eden dinî ve siyasî gruplarla mücadele etmek, devletin ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmek, ilmî himaye etmek ve yüceltmek, Türk topluluklarına İslâmiyet'i doğru anlatmak ve toplumu eğitmek şeklinde sayılabilir. Selçuklu medreselerinden mezun olan öğrencilerin çoğu, Selçuklu dinî ve idarî bürokrasisinde müderris, vezîr, kâtip, kadı gibi birçok idarî görevler yapmışlardır. Böylece idarî mekanizma daha planlı ve sistemli bir şekilde çalışmıştır. Bu açıdan dönemin medreseleri, son derece önemli ve işlevsel bir görev üstlenmiştir.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Y. (2007). Türk Eğitim Tarihi (11. Baskı). Ankara: Pegem-A Yayıncılık.
- Alptekin, C. (1992). "Büyük Selçuklular", Büyük İslâm Tarihi, VII, 95-179. İstanbul: Çağ.;
- Avcı, C. (2006). "Nâib", DİA, XXXI, 311-312. İstanbul: TDV
- Aydınlı, A. (2009). "Semâ", DİA, XXXVI, 457-458. İstanbul: TDV.
- Aygün, A. (2009). "Ebü'l-Muzaffer Sem'ânî", DİA, XXXVI, 463-464. İstanbul
- Bozkurt, N. (1992). "Medrese", DİA, XXVIII, 323-327. İstanbul: TDV.
- Ceylan, K. (2013). Ahilik Türk-İslam Medeniyyesinde Dünyevi ve Uhrevi Sistemi. Ankara: TC. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kültür Yayınları.
- Çelebi, A. (1974). İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi (3. Baskı). (trc. Ali Yardım). İstanbul: Damla Yayınevi.
- Gözütok, Ş. (2012). "İslâm Dünyasında Medreseler ve İhtisas Medreselerin Doğuşu", Uluslararası Medrese Geleneği Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu. 5-7 Ekim 2012. Muş, 2-19
- Gündüz, A. (2004). Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Ahilerin Siyasî ve Askerî Rolü. M. Köksal (Haz.), Ahil Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu: 12- 98 13 Ekim 2004-Kırşehir: Bildiriler (s. 465-491). Kırşehir: G.Ü. Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yayın No:2.
- Hamîdullah, M. (2003). İslâm Peygamberi (Hayatı ve Eserleri), II. (trc. Sâlih Tuğ). Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı
- Hatipoğlu, İ. (2006). "Müzakere", DİA, XXXII, 233-234. İstanbul: TDV.
- Kandemir, M. Y. (2006). "Müfid", DİA, XXXI, 501. İstanbul: TDV
- Kaya, M. (1992). "Beytülhikme", DİA, VI, 88-90. İstanbul: TDV
- Kazıcı, Z. (1983). Anahatlar ile İslâm Eğitim Tarihi. İstanbul: Bir
- Kılıç, R. (2010). "Türk Eğitim ve Öğretim Tarihinde Selçuklu Medreselerinin Yeri", I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, 27-30 Eylül 2010, Kayseri 1-13.
- Köymen, M. A. (2011). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı, III (4. Baskı). Ankara: TTK.
- Makdisi, G. (2007). İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim. (trc. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi
- Makdisi, G. (2012). Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm dünyası ve Hristiyan Batı. (trc. A. Hakan Çavuşoğlu ve H. Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınevi

Ocak, A. (2002). “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, V, 721-727.

Ocak, A. (2013). “Medrese Geleneği İçinde Nizâmiye Medreselerinin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdıkları Yenilikler”, II. Uluslararası Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumu Bildiriler Kitabı.19-21 Ekim 2011. Konya: Selçuklu Belediyesi, 441-462.

Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). “Cami”, *DİA*, VII, 46-56. İstanbul: TDVY

Öymen, H. ve Dağ, M. (1974). *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim B.

Pedersen, J. (2001). “Mescid”, *İA*, VIII, 1-71. Eskişehir: MEK

Rahman, F. (1996). *İslâm* (4. Baskı). (trc. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın). Ankara: Selçuk

Safâ, Z. (2006). *Târîh-i Edebiyyât-ı der İran*, I. Tahrân: İntişârât-i Ferdovsî

Sallâbî, A. M. (2013). *Selçuklular: Bâtınî Fitnesi ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâm Mücadele Projesinin Doğuşu*. (trc. Şerafettin Şenaslan ve Necmettin Sâlihoğlu). İstanbul: Ravza Yayınları

Tabakoğlu, A. (2007). *Ahiliğin Türk Esnaf ahlakına Tesirleri*. II.Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi.

Talas, M. A. (2000). *Nizâmiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim ve Öğretim*. (trc. Sadık Cihan). İstanbul: Etüt Yayınevi.

Temel, H. (2007). *Ahilik Teşkilatın Halkın Eğitimi ve Öğretimdeki Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Turan, O. (2011). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (14. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.